

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (25)

2017
КИЇВ

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНИ

(до 120-річчя з дня народження
Ф. А. Козубовського)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (25)

2017
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНИ

*(до 120-річчя з дня народження
Ф. А. Козубовського)*

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
14.11.2017, протокол № 7.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки

авторські

Надруковано

в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

С.А. Горбаненка

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С.А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С.А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Г.Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., член-кореспондент НАН України

КУЛАКОВСЬКА Л.В., кандидат історичних наук

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., доктор історичних наук, професор

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук

СОН Н.О., кандидат історичних наук

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

Підписано до друку 18.12.2017. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 29,6. Обл.-вид. арк. 38,2. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано «Видавництво “Стародавній світ”»,
тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

І. С. Вітрик

ЗАМЧИЩЕ БІЛЯ СЕЛА ЛАЗАРІВКА БРУСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ НА ЖИТОМИРЩИНІ

У публікації зібрана інформація про дослідження укріплення доби пізнього середньовіччя біля с. Лазарівка Брусилівського р-ну Житомирської області впродовж XIX—XX ст. та подаються його окомірний план і сучасне зображення пам'ятки на космоснімку.

Ключові слова: замчище, укріплення, фортифікація, археологічна пам'ятка, історія села, Лазарівка, Житомирщина.

Останнім часом посилюється інтерес до пам'яток доби пізнього середньовіччя, зокрема до оборонних споруд. З такою категорією пам'яток під час своїх польових досліджень стикалися впродовж десятиліть експедиції Інституту археології НАН України, об'єкти фіксували, заносили до наукових звітів, але раніше, як правило, доступ до цих відомостей мало обмежене коло науковців. Археологічні дані про пізнє середньовіччя накопичувалися, і вже наприкінці 1980-х рр. навіть постало питання про створення підрозділу в Інституті, який безпосередньо займався би пам'ятками помонгольського часу, проте політично-економічні чинники стали на заваді втіленню цих задумів. Зараз все більша кількість фахівців займається вивченням археологічних пам'яток цього часу і їм буде цікаво дізнатися додаткові відомості про укріплення біля с. Лазарівка. Скоріше за все, існування замчища тісно пов'язане з історією села.

Перші згадки про село відносяться до 1585 та 1607 рр. — часу панування Речі Посполитої. У складі Російської імперії за територіальним поділом 1782 р. Лазарівка потрапила до Брусилівської волості Радомисльського (Радомисльського) повіту Київської губернії. У такому

ж підпорядкуванні село залишалось до березня 1923 р. Протягом 1923—1937 рр. Лазарівка відносилась до Брусилівського р-ну, який послідовно підпорядковувався Білоцерківській і Київській округам та Київській області (з 1932 р.). У 1937 р. район перейшов до новоутвореної Житомирської області. У грудні 1962 р., у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою 1957—1962 рр., Лазарівка разом з іншими населеними пунктами Брусилівського р-ну буда передана до реорганізованого Коростишівського р-ну. Нині с. Лазарівка знову входить до складу Брусилівського р-ну, який відновили в якості самостійної адміністративно-територіальної одиниці у червні 1990 р. [Адміністративно-територіальний, 2007, с. 17—18, 336].

Саме як населений пункт Коростишівського р-ну село досліджувалось експедицією Інституту археології НАН України у 1989 році [Кучера, Вітрик, 1989, с. 21, рис. 38] в рамках археологічного обстеження Житомирської області для «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», адже було відомо про наявність поблизу села курганів давньоруського часу [Історія..., 1973, с. 368].

Село Лазарівка знаходиться на правому березі ріки Здвиж. Поблизу села, нижче за течією ріки, також на правому березі було урочище (хутір) Хом'янка, який тепер перетворився у повноцінне село у зв'язку з чорнобильською програмою переміщення населення. Між селами русло ріки розходиться на два рукави і знову сходиться в єдине русло за Хом'янкою. Зазначене вище укріплення знаходиться на лівому березі лівого рукава р. Здвиж, а зразу ж за ним в річку впадає ще одна невелика притока.

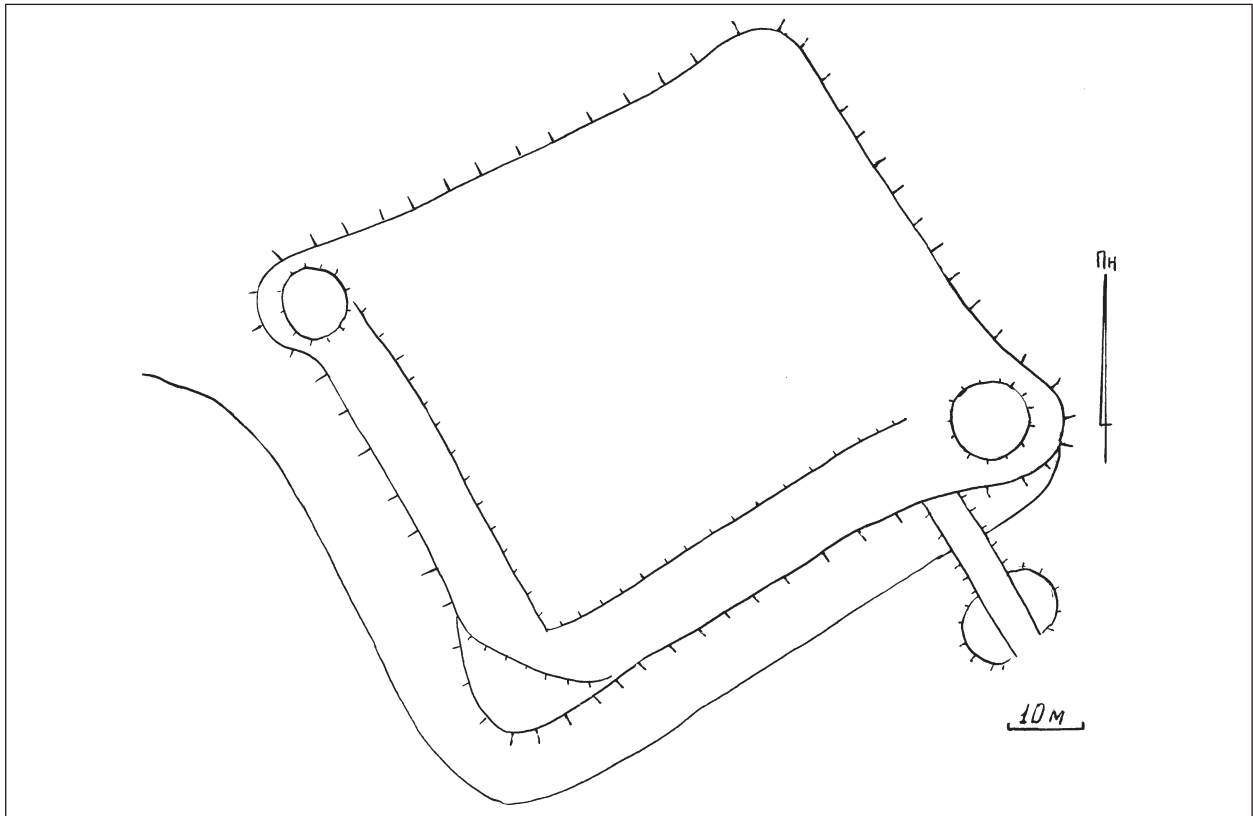

Рис. 1. Окомірний план замчища поблизу с. Лазарівка, 1989 р.

Рис. 2. Замчище поблизу с. Лазарівка на космоснімку, сучасний стан. Зображення Google Earth

Вперше опис залишків замчища подав І. І. Фундуклей, цей опис далі подається в оригінальному варіанті: «В селениі Лазаревке єсть замковище, обведенне квадратным валом,

с двумя вьездами — на север и на юг; протяжения в длину и ширину будет по 1000 шагов. С северной и южной стороны єсть две стєны, которых вышина с зубцами на верху 4 сажени.

Рис. 3. Результат накладення окомірного плану пам'ятки 1989 р. на космоснімок Google Earth

С восточной и западной стороны также две стены; но без зубцов, вышиною в 1,5 сажени. С восточной стороны протекает река Здвиж, которой вода, входя в каналы, окружает весь замок» [Фундуклей, 1848, с. 40].

Аналогічне описання було подано у праці Л. І. Похилевича, єдине поточнення стосувалося ширини і довжини укріплень, які відповідали вже 100 крокам, що майже повністю співвідноситься з реальними розмірами пам'ятки [Сказання, 2007, с. 160].

Більш фахово доповнив відомості про пам'ятку В. Б. Антонович [Антонович, 1895, с. 14]. По-перше, він вказав, що замчище знаходиться на відстані в 0,5 версти (533,4 м) від села у напрямку до села Костовці (до 2010 р. — Костівці), а не в самому населеному пункті. По-друге, відмітив чотирикутну, а не квадратну, форму городища з чотирма bastionами по кутах. Були також поточнені розміри укріплень: окружність замчища 134 сажні (приблизно 285,9 м), окружність кожного з bastionів 15 сажень (приблизно 32,13 м).

Також В. Б. Антонович зазначав, що у валах помітні фундаменти кам'яної стіни, а за городищем є ледь помітні сліди валу. На площі замчища були виявлені фрагменти гармат, ядер, кулі та кераміка [Там само].

У 1940 р. пам'ятка обстежувалась членами Дніпровської (Слов'янської) експедиції Інституту історії матеріальної культури (Ленінград, РРФСР) під керівництвом П. М. Третьякова. Однак про ці дослідження донедавна нічого відомо не було.

Того року, співробітники експедиції Я. В. Станкевич та І. М. Бернадський відвідали, за їх словами, городище поблизу Лазарівки та відзначили його правильно-прямокутну

форму, розміром 100 × 70 м. В той час вал простежувався краще: він йшов на відстані 3,5 м від краю городища та мав 9,5 м ширини. І що дуже важливо, тоді з північно-східного краю городища було закладено шурф 1,5 × 1 м: матеріал з нього містив фрагменти кружалної кераміки (частково з поливою), кахлів, кольорового скла, кісток тварин. У шурфі виявилася яма з шаром золи з вугіллям та шматками перепаленої глини, на дні якої знайшли пляшку (скляну?) та посудину з ручкою світлої глини з орнаментом червоного кольору [НА ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, д. 24, л. 34—36]¹ Навіть такий поверхневий опис знахідок свідчить про їх пізні походження.

У 1960 р. укріплення обстежені в ході розвідки експедиції ІА АН СРСР під керівництвом Е. О. Симоновича. На поверхні пам'ятки зібрані фрагменти ліпної кераміки та посуду XVI—XVII ст., а також «полив'яні узорчасті плитки» [Симонович, 1960/26, с. 18, рис. 79].

Під час розвідок 1989 р. нами було відвідане село Лазарівка для перевірки інформації про наявність в його околицях давньоруських курганів. Місцеві мешканці показали лише місцезнаходження одного кургану — «Могили» (на нашу думку це пагорб природного походження) і решток садиби поміщика біля нього, яка і виявилася замчищем.

Замчище розташоване між селами Лазарівка та Хом'янка, на протилежному від них березі р. Здвиж. Воно знаходиться на стріліці невисокого мису, із схилами висотою 2—2,6 м, в місці впадіння в Здвиж неширокої безіменної річки. З півдня до пам'ятки впритул прилягали сільськогосподарські угіддя, які на момент дослідження були розорані перед зимою. Укріплення має прямокутну форму і розміри 70 × 80 м, на прямих кутів майже відповідає сторонам світу з невеликим зміщенням вправо. Схоже на те, що територія пам'ятки деякий час розорювалася, бо майданчик майже рівний, поверхня задернована. У двох кутах, західному і східному збереглися залишки bastionів. Південний bastion повністю зритий, а з північного кута bastionу, можливо, і не було. З напільного південного боку проходить рів, ширина якого 8—12 м зверху і 1—3 м знизу, глибина від 2,3 до 3,4 м. Простежувалися лише сліди валів, що сильно розплилися. В'їзд до укріплення знаходився біля південно-східного bastionу. За нашими спостереженнями помітний лише один в'їзд до замчища. Під час обстеження автором даної публікації було складено окомірний план пам'ятки (рис. 1). Цей план було опубліковано О. О. Тарабукіним без згоди автора зйомки [Тарабукін, 2014, рис. 26, 1], із приміткою, що

1. Інформацію люб'язно надав співробітник ІА НАН України С. В. Павленко, який безпосередньо працював з архівними матеріалами ПМК РАН.

план було виконано М. П. Кучерою, який насправді замчище не відвідував.

У 2012 р. з метою встановлення стану збереженості та здійснення фотофіксації пам'ятку було оглянуто О. О. Тарабукінін та С. О. Ігрунню [Там само, с. 54, рис. 26, 1—3].

Одна з причин, яка спонукала ще раз звернутися до цієї пам'ятки фортифікації козацької доби з чіткими наземними ознаками, пов'язана з розвитком космічного картографування поверхні землі (ДЗЗ) та доступності цих даних широкому загалу. Так, на супутникових знімках видно, що замчище добре збереглося до наших днів (рис. 2). Хочеться зазначити і те, що не дивлячись на відсутність високоточних засобів, зроблений лише за допомогою компасу у 1989 р. окомірний план, майже повністю збігається з зображенням, зробленим з космосу (рис. 3)¹.

Завдяки знімкам стала також краще зрозуміла гідрологічна ситуація навколо замчища, в якій так до кінця і не розібралися всі дослідники пам'ятки, в тому числі й ми, а найбільш детально його було подано за результатами обстеження 1940 р. [НА ІИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, д. 24, л. 34].

Окрім того на космічному знімку досить виразно помітна темна пляма на поверхні поля з південної (напольної) сторони від укріплення. Вочевидь, що така пляма може свідчити про існування на південь від укріплення прилеглого селища, значного за площею, а потемніння ґрунту пояснюється його значною гумусизацією внаслідок антропогенного впливу. Про наявність неукріпленого поселення може вказувати і той факт, що ще у ХІХ ст. замчище було відоме як урочище «Селище» [Антонович, 1895, с. 14]. Під час наших досліджень 1989 р. археологічно обстежити розоране поле не було можливості через погані погодні умови. Тому перевірити, підтвердити чи заперечити, наявність неукріпленого селища-посади поблизу замчища є завданням майбутніх дослідників.

До цього часу ми маємо цілу низку археологічних об'єктів, які не перебувають на державному обліку, але обстежувалися дослідниками при розвідках певних територій, і наше завдання ввести ці пам'ятки до наукового обігу. Як одну з таких пам'яток з категорії фортифікаційних об'єктів ми можемо розглядати замчище біля с. Лазарівка, час функціонування якого припадає, скоріше за все, на кінець ХVІ та ХVІІ ст. Подальші історичні дослідження дадуть, можливо, більш чітку відповідь, коли і ким було побудоване і зруйноване дане укріплення.

1. Висловлюю подяку за допомогу при підготовці ілюстративного матеріалу співробітнику НМІУ Н. В. Яновській.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795—2006 роки. Довідник: офіційне видання / упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник. — Житомир: Волинь, 2007. — 620 с.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М.: Изд. Имп. Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.

Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область / Гол. ред. тому: О. С. Чорнобривцева. — К.: УРЕ АН УРСР, 1973. — 752 с.

Кучера М. П., Вітрик І. С. Звіт про обстеження пам'яток археології Житомирської області в 1989 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/20а, 22 с., 22 табл.

Сказания о населённых местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. — Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. — 642 с.

Станкевич Я. В. Дневник обследований памятников в 1940 г. / НА ІИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, д. 24, 51 л.

Сымонович Э. А. Отчёт о разведках Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 года / НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/20, 29 с., альб. ілл.

Тарабукін О. О. Старожитності Брусилівщини. — К., 2014. — 166 с.

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К.: Типография Феофила Гликсберга, 1848. — 124 с.

І. С. Вітрик

ЗАМЧИЩЕ У СЕЛА ЛАЗАРИВКА БРУСИЛОВСЬКОГО РАЙОНА НА ЖИТОМИРЩИНІ

В публикации собрана информация об исследовании малоизвестного укрепления эпохи позднего средневековья у с. Лазарівка Брусилівського району Житомирської області. Также приводится его глазомерный план и современное изображение памятника на космоснимков.

Ключевые слова: замчище, укрепления, фортификация, археологический памятник, история села, Лазарівка, Житомирщина.

I. S. Vitryk

THE ANCIENT CASTLE PLACE NEAR LAZARIVKA VILLAGE, BRUSILIVSKY REGION OF ZHYTOMYR OBLAST

The publication contains information about researches of the Late Medieval fortification near Lazarivka village, Brusilivsky region of Zhytomyr oblast furthering the XIX-XX centuries. The author adds the plan and modern appearance on the satellite image of the citadel.

Keywords: ancient castle place (citadel), fortification, archaeological site, history of village, Lazarivka, Zhytomyrshchyna (Zhytomyr oblast).

Одержано 07.12.2016